

Հասմիկ Հարությունյան ԵՊՀ

ԿԱԹԸ ԵՒ ԿԱԹՆԱՄԹԵՐՔԸ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԲԺՇԿՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

Հայ ժողովրդական բժշկությունն ունի դարավոր ավանդույթներ: Ժողովրդական բուժամիջոցներն ու բուժման եղանակներն այնքան խորն արմատներ ունեն, որ այսօր էլ, չնայած արհեստավարժ բժշկության անսխալ եղանակներին, չեն մոռացվել և շարունակում են կիրառվել տարբեր հիվանդություններ դարմանելու համար: Ժողովրդական գիտելիքի այս բնագավառը հարուստ շտեմարան է ոչ միայն ազգագրության, այլև բժշկագիտության համար: Սույն հոդվածի խնդիրն է՝ վեր հանել կաթի և կաթնամթերքի տեղն ու դերը հայոց բազմադարյան փորձի արդյունքում ձևավորված հմտություններն իրենց մեջ խտացրած ժողովրդական բուժամիջոցների շարքում՝ բացահայտելով բուժման եղանակները, ընդգծելով դրանց համահայկական ընդհանրություններն ու պատմագագաթական առանձնահատկությունները: Այդ ուսումնասիրությունը կարող է ունենալ գործնական կարևոր նշանակություն:

*Հիմնաբաներ*¹ ժողովրդական բժշկություն, կաթնամթերք, բուժիչ հատկություններ, բուժման ժողովրդական հմտություններ, եղանակներ, մեթոդներ, բուժամիջոցներ, գործնական նշանակություն:

Ներածություն

Ժողովրդական բժշկությունը կարելի է համարել մշակույթի՝ թերևս ամենապահպանողական բնագավառներից մեկը: Դաշտային ազգագրական նյութերը վկայում են, որ ժողովրդական բժշկության կենսունակությունը մասնակիորեն պայմանավորված է արհեստավարժ բժշկության հանդեպ բնակչության մի հատվածի թերահավատությամբ¹, սակայն բուն պատճառը թերևս ժողովրդի սոցիալական անբարենպաստ վիճակն է, երբ շատ ընտանիքների համար ավելի մատչելի են ժողովրդական բուժամիջոցները:

Բնակչության կենսամակարդակի անսխալ եղանակով անկման պայմաններում վերջին տարիներին շատերի համար անմատչելի դարձան բուժման՝ անգամ նվազագույն ծախսերը: Ստեղծված իրավիճակում ժողովրդական բժշկության պահանջարկը բարձրացավ: Հարկ է նշել, որ այդ միջոցներին դիմում են նաև նրանք, ովքեր երկարատև բուժումից հետո արդյունքի չհասնելով և արհեստավարժ բուժամիջոցներից հիասթափվելով՝ որպես վերջին հույս, իրենց իսկ արտահայտությամբ, «ձեռք են գցում փրկուրին»:

1 Այն, ինչ արձանագրել է Երվանդ Լալայանը հարյուր և ավելի տարիներ առաջ՝ որ ժողովուրդը հաճությամբ չի դիմում բժշկին, որովհետև բժիշկները չեն ճանաչում ժողովրդին, չեն հասկանում ո՛չ նրա վիճակը, ո՛չ հոգեբանությունը, շատ անգամ նրանց խորհուրդները մնում են անկատար, – տեսնում ենք նաև մեր օրերում: Որ հիվանդին բժիշկը կարող է բուժել միայն նրան լավ ճանաչելու, նրա մասին ամեն ինչ իմանալու դեպքում՝ հրաշալիորեն դրսևորված է նաև բժիշկ Լոխմանու հիվանդ որդու մասին ավանդագրությունը [Լալայան 2004, 177]:

Հայ ժողովրդական բուժամիջոցների մեջ ուրույն տեղ ունեն կաթն ու կաթնամթերքը: Կովի, գոմեշի, այծի հում կամ եռացրած անքաշ կաթը, կաթով պատրաստած կերակուրները, կաթնամթերքը (սեր, կարագ, մածուն են) հղիների, ծննդկանների, երեխաների և ծերերի սննդի հիմնական բաղադրիչն էին՝ ունենալով կենսաբար, կազդուրիչ, բուժող հատկություն: Որպես դյուրամարս և ուժերը վերականգնող սնունդ՝ կաթնամթերքը կազմել է տարբեր հիվանդություններից, հատկապես թոքախտից հյուծված մարդկանց սննդակարգի հիմնական մասը²:

Նորածիններին կերակրում էին այծի, կովի կամ ոչխարի կաթով: Վասպուրականում գերադասելի էր ոչխարի կաթը, որին ավելի շատ ջուր էին ավելացնում և քաղցրացնում³: Արհեստական կերերի այսօրվա առատության պայմաններում անգամ, ելնելով նաև դրանց թանկությունից՝ շատերը, հատկապես գյուղական բնակավայրերում, նորածիններին կերակրում են կովի կամ այծի կաթով՝ երբեմն նույնիսկ ջուր չխառնելով:

Կաթը որպես բուժամիջոց

Հայոց մեջ ավանդաբար կաթը համարվել է, նախ և առաջ, հիվանդություններ կանխարգելող միջոց, առողջ ապրելակերպի գրավական: Ըստ ազգագրական նյութերի՝ ժողովրդական բժշկության մեջ կաթն ունի կիրառության բազմակի ձևեր. կաթով վերքեր են լվացել, քսուքներ, թրջոցների եփուկներ և այլ բուժամիջոցներ պատրաստել:

Կաթը հայոց մեջ գործածվել է առավելապես մրսածության, հազի, դողի, շնչառական օրգանների տարբեր հիվանդությունների դեպքում: Ընդունված էր խմել կովի նոր կթած հում կամ եռացրած կաթ, հաճախ՝ անոթի:

Որպես ներքին օգտագործման դեղամիջոց՝ գործածվում է ոչ միայն զուտ կաթը, այլև բուսական, կենդանական, հանքային տարբեր նյութերի (օրինակ՝ սամիթի ծեծած սերմ, պղպեղ, *իշու կաթնուկ* բույսի քամուք, ձվի դեղնուց, այծի ճրագու, կերակրի սողա են) և կաթի խառնուրդ-ըմպելիքը, ինչպես նաև որոշ մթերքների կաթով եփուկը:

Հարբուխը կամ հազը բուժելու համար կերել են կաթով եփած *ռնսար*, թուզ (ավելացնելով մի քիչ սառը շաքար), սերկևիլի կորիզ, ծիծակ: Հազի դեմ

2 Բենսե 1899, 156; Հակոբյան 1974, 172; Ավագյան 1978, 80; Լալայան 2004, 180: 20-րդ դարակազմի՝ բժիշկները չմարտող հղիներին խորհուրդ են տվել «հասարակ ուտելիք»՝ կաթ [ԼԹ 1904, №7, 151–153]: Որոշ մարդիկ կաթը չեն մարսում. այս երևույթը բժիշկները պայմանավորում են օրգանիզմում որոշակի *ֆերմենտի* բացակայությամբ կամ առկայության սակավությամբ, ինչը բնորոշ է հատկապես ծերերին: Ելնելով կաթի առավելապես դյուրամարս լինելու հատկությունից՝ Մխիթար Հերացին կաթ է նշանակել ջերմող հիվանդին [Վարդանյան 2000, 102]: Մեր դիտարկումները ցույց են տալիս, որ բուժական պրակտիկայում այսօր ընդունված չէ կաթ տալ ջերմողին, թեև Ցավ կոչվող ոգիների մասին ավանդագրույցը հակառակն է վկայում (Ցավերից մեկի՝ Ջերմի սպառնալիքները չեն վախեցնում հովվին, որովհետև նա գիտի «*ապոր դեղը. Կլթեն օչխրին կաթը, կղնեն գիշերը ասպորը, առավոտը խմեն սաղնա՛ս կը*») [իմմո. Լալայան 1983, 193]:

3 Լալայան 1898ա, 90; 1910, 179; 1916, 183; 1988, 373; Գրիգորյան 1983, 247: Ժողովրդի պատկերացմամբ՝ սև ոչխարի կաթը յուղոտ է և լավ որակի, որովհետև սևը արևի ճառագայթներն ավելի շատ է կլանում [Мкртумян 1974, 59]:

ամենատարածված բուժամիջոցը մեղր խառնած կաթն էր⁴։ Ըստ ազգագրական գրավոր նյութերի՝ հայոց որոշ գավառներում ձիու կամ ավանակի կաթը գործածվել է միայն *կապույտ հազի* դեպքում։ Սյունիքում ավանակի կաթ խորհուրդ էին տալիս խմել թոքախտով հիվանդներին, Լոռիում՝ երբ թոքախտով հիվանդը հազալիս արյուն էր նկատում⁵։

Տաք կաթ են խմել կտրված ձայնը վերականգնելու համար։ Բորբոքված կոկորդի ցավը բուժել են կաթի գոլորշիով՝ բաց բերանը պահելով եռացրած կաթով լցրած պուլիկի վրա⁶։ Կաթի շոգիով բուժել են նաև հոդացավը (կաթսայի մեջ շիկացրած երկաթ գցելով), ինչպես նաև աչքերի բերքի վրա առաջացած սպիտակությունը⁷։

Կաթ են խմել սննդային թունավորումների, օձի կծածի դեպքում։ Կաթը գործածվել է նաև ախտորոշիչ նպատակով։ Թույնը մարմնից ներս անցած կամ չանցած լինելը Սասունում որոշում էին օձից խայթվածին կաթ խմեցնելով։ Եթե փսխեր՝ ուրեմն թույնը հասել էր մարմնի ներսը, և մահն անխուսափելի էր, իսկ եթե չփսխեր՝ նշան էր, որ վարակը մարմնին դեռ չի անցել⁸։

Պատմաազգագրական որոշ շրջաններում այծի կամ գոմեշի հում կաթ (երբեմն ավելուկի սերմ խառնած) խմել են փորկապության, որոշ շրջաններում՝ լուծի դեմ։ Գոմեշի թարմ կաթ են անոթի խմել նաև *սրամոքսի կապառը* բուժելու նպատակով⁹։

Յուղով և շաքարով համեմված կաթի եփուկով բուժել են գլխացավը։ Սակավարյունությունից առաջացած գլխացավի դեպքում՝ բժիշկները ևս խորհուրդ են տվել վաղ առավոտյան դեռ անկողնում մեկ բաժակ թարմ կաթ խմել¹⁰։

Կաթով պատրաստել են նաև *կապառությունը* բուժող դեղամիջոց։ Ջավախքում չորացրած *ձիթուկ ճիճվի* փոշուց մի քիչ լցրել են կաթի մեջ և խմեցրել հիվանդին։ Կաթով լվացել են օձի, թունավոր միջատների խայթած տեղը, «որդ-նոտած» ականջը¹¹։

Մարնաշունչը բուժել են հիվանդ մատը, մինչև մաշկը այրվածքի աստիճանի հասցնելը, եռացող կաթի մեջ մտցնել-հանելով¹²։ Միզակապությունը բուժել են՝ սեռական անդամը գոլ կաթի մեջ դնելով, հաճախամիզության դեպքում՝

4 Լալայեան 1907, 50; Հակոբյան 1974 197; Գրիգորյան 1983, 247; Լալայան 1983, 197, 201; 1988, 407; 2004, 181, 182; Միրզոյան 2007, 156:

5 Լալայեան 1898թ, 97; 2004, 180: Մխիթար Հերացին ևս այծի և ավանակի կաթ նշանակում էր թոքախտով հիվանդներին [Վարդանյան 2000, 102]:

6 Մինասյան 1995, 94:

7 Բենսէ 1899, 159:

8 Լալայեան 1898թ, 100; Պետոյան 1965, 291:

9 Լալայան 2004, 178, 185; 1907, 48–57; Հակոբյան 1974, 196, 197: Ըստ «Գագիկ Հեթումեան բժշկարանի»՝ շաքարախտով հիվանդը պետք է սնվի կովի կաթով՝ «դալար գինձ կոտրած» [Վարդանյան 2000, 114]:

10 ԱԹ 1904, № 10, 213:

11 Լալայան 1983, 200, 203:

12 Ավագյան 1978, 77; Գրիգորյան 1983, 247:

կաթն ու կտավատը եռացրել են և հիվանդին սատեցրել վրան¹³։ Լնդերի հիվանդության ժամանակ եղևնու խեժը խառնել են կաթին և ողողումներ արել։ Անպտղությունը բուժելու նպատակով՝ կաթով լոգանք են ընդունել¹⁴։

Կիրառվել են նաև կաթի եփուկներով թրջոցներ։ Ցավոք կոկորդին կապել են կաթի մեջ թաթախած հացի միջուկ, կաթով եփած կտավատ, փիփերթ, *հաց ու պանիր* բույսը։ Կտավատով եփուկի թրջոցը գործածել են ականջացավի, փորացավի դեպքում։ Կաթի և շիթի շաղախով թրջոցը դրել են ցավոք կողքի, կրով ու կաթով պատրաստած թրջոցը՝ ցավոք հողերի վրա¹⁵։

Մազերը երկարելու համար *յավշանի* (օշինդր) բույսը կաթով եփել, քսել են մազերին և մի օր հետո լվացել¹⁶։

Կաթով պատրաստել են կոտրած ոսկորը կպցնելու հատկությամբ օժտված *յախու*, վերքեր հասունացնող, բուժող զանազան սպեղանիներ։

Գլխի պատռվածքի վերքը բուժել են՝ կաթի և շիթի, կաթի և օճառի եփուկը վերքին դնելով։ Շան կծածի վերքին դրել են կանեփի սերմով կամ շիթով ու շաքարով կաթի եփուկ՝ կոտրի վրա քսած¹⁷։

Կրծքի, մարմնի ցրտահարված մասերի և այլ այտուցները իջեցնելու, *մաքնաշունչը* և *մոծուկը* հասունացնելու, ծակելու նպատակով պատրաստել են մածուցիկ բուժամիջոցներ՝ կաթի մեջ եփելով դդումի միջուկ, փիփերթ, ավելյուկ, եզան լեզու, եզան լեզվի սերմեր, ծեծած կտավատ, տզկանեփի (գերչակ) ծեծած սերմ, գլուխ սոխ ևն։ Այտուց իջեցնելու նպատակով գործածել են շաղված կաթի և քացախի խառնուրդից ստացած մածուցիկ դեղամիջոցը կամ ծեծած կտավատի կաթով շաղախը՝ թխված¹⁸։

Հավանաբար նկատի ունենալով կաթի կազդուրիչ հատկությունը՝ ժողովրդի մեջ ընդունված էր կաթ խմել նաև սրտի ցավի դեպքում¹⁹։ Բազմադարյան փորձի արդյունքում մարդիկ եկել են այն եզրակացության, որ չնայած բուժիչ հատկությանը՝ կաթնեղենը հակացուցված է որոշ հիվանդությունների, օրինակ՝ թոլթի դեպքում²⁰։ Ըստ մեր դաշտային դիտարկումների՝ ժողովրդի պատկերացմամբ՝ հակացուցված է կաթի և որոշ մթերքների (օրինակ՝ ձկան) զուգահեռ գործածությունը²¹։

13 Լալայան 1988, 407; Գրիգորյան 1983, 247։

14 Մինասյան 1995, 21, 25։

15 Լալայեան 1898ա, 239; 1898բ, 98; 1907, 48–57; Բենսե 1899, 157; Ավագյան 1978, 76։

16 Լալայեան 1907, 48–57; Հակոբյան 1974, 197; Ավագյան 1978, 77։

17 Բենսե 1899, 155–171; Լալայեան 1907, 48–57; 1988, 407; 2004, 182, 184։

18 Լալայեան 1898ա, 239; 1898բ, 97; Ավագյան 1978, 82; Լալայան 1988, 406; 2004, 181։

19 Մինասյան 1995, 35։

20 Լալայեան 1898ա, 241։

21 Կաթի գործածության հետ կապված որոշ արգելքներ կան հակաբիոտիկ դեղեր ընդունողների համար։

Կարագն ու հալած յուղը որպես բուժամիջոց

Ժողովրդական բժշկության մեջ լայնորեն գործածվել են նաև կարագն ու հալած յուղը: Դրանցով շփել են ցավող կոկորդը, ջերմող մարմինը, ձգված մկանները: Նորածնի մարմինը յուղով (երբեմն՝ *շիբ* խառնած) շփում են ոչ միայն փափկեցնելու, այլև ախտահանելու նպատակով²²:

Խախտված ոսկրերը տեղը գցելիս՝ ձեռքերը յուղոտ կամ կարագոտ են արել՝ ցավը մեղմացնելու համար: Հալած յուղը կոտրված ոսկորն ամրացնող սպեղանու կարևոր բաղադրիչ է եղել²³:

Կովի յուղը և կարագը, ունենալով փափկեցնող հատկություն, լայնորեն գործածվել են որպես հումք քսուքների համար, որոնցով բուժել են, օրինակ՝ կրակից, տաք ջրից, կայծակից առաջացած այրվածքները: Հաճախ այրվածքին կովի յուղ են քսել՝ նախքան սպեղանի դնելը, թեև քսուքի բաղադրության մեջ ևս կովի յուղ կամ կարագ է եղել²⁴:

Թարախային որոշ վերքեր բուժել են ոչ միայն նման քսուքներով, այլև անմիջապես վերքին անալի կարագ կամ յուղ քսելով կամ յուղ ներծծած խմորի կտոր դնելով, քանի որ յուղը օժտված է թարախը դուրս քաշելու, վերքը հասունացնելու հատկությամբ: Օրինակ՝ *մապնաշունչը* հասունացնելու նպատակով մատին յուղով ու շաքարով խմոր են կապել կամ *եղլալաշ* (յուղի ու ալյուրի շաղախ) դրել: Ժողովրդի համոզմամբ՝ յուղ ներծծած խմորի կտորը ներծծել է նաև կոկորդի, ականջի տակ առաջացած ուռուցքը²⁵:

Կարագ կամ կովի յուղ պարունակող՝ տարբեր բաղադրությամբ քսուքներով, պատրաստուկներով բուժել են կաթի առատությունից ուռած կուրծքը, մատնաշունչը, գլխի ճաքը, բորը, *սիֆիլիսը*, թուփը, սրի կտրածի, նաև լծկանի լծառված վզի վերքը ևն: Պատրաստուկը յուղով պատել են, նոր դրել վերքին, որպեսզի հպվող մասը փափուկ լինի²⁶:

Օձի խայթածի բուժման միջոց էր նաև խայթված մասը կտրելուց հետո ծծումբի և յուղի խառնուրդը կտրած վերքի վրա դնելը: *Ձիթուկ* միջատի և յուղի խառնուրդով ստացած քսուքով մարմինը պատելով՝ բուժել են քորը: Կարմրուկ, ծաղիկ հիվանդություններից մարմնին առաջացած բշտիկները (նաև՝ անասունների ուռուցքները) բուժել են ճերմակ *շիբը* անաղ կարագի հետ խառնած քսուքով²⁷:

22 Լալայեան 1916, 184: Ըստ մեր դաշտային հետազոտական նյութի (2016թ.)՝ հալած յուղը ինչքան հնանում, այնքան օգտակար և բուժիչ հատկություններ է ձեռք բերում (այս մասին տես նաև Казюк 1993, 146):

23 Բենսե 1899, 155–171; Մինայան 1995, 15:

24 Բենսե 1899, 164; Լալայան 1988, 144: Այրվածքը բուժող որոշ քսուքներում փափկեցնող դերը երբեմն կատարել է կաթի հում սերը (*արածանը*), օրինակ՝ մաղած հողի հետ շաղախած [Լալայան 2004, 178]: Այրվածքի վրա լցրել են նաև կաթի սերի, դեղնուցի և ալյուրի շաղախի թխած, չորացրած, մանրացրած փոշին՝ նախապես վերքին սեր քսելով [Լալայեան 1907, 50]:

25 Բենսե 1899, 155–171; Աժ 1903, 255; Լալայան 1983, 199:

26 Կախված վերքի բնույթից՝ յուղին խառնել են խոնկ, օճառ, ներկանյութ, ծծումբ, վառող, մոխիր ևն:

27 Բենսե 1899, 155–171; Պետոյան 1965, 286, 287, 290, 299:

Որոշ վերքեր բուժել են՝ յուղի մեջ դադած որևէ մթերք վերքին դնելով, օրինակ՝ շան կծած տեղին՝ եփած ծեծած լոբի կամ կանեփի սերմ, սրով կտրածին՝ յուղի մեջ դադած շերամի բոժոժ: Ականջացավը բուժել են սոխառածի յուղը տաք-տաք ականջի մեջ կաթեցնելով, սոխառածը կապել են նաև թարախոտ վերքին²⁸:

Հազի դեմ շատ ընդունված էր կովի հալած յուղ խմելը, որոշ գավառներում բուժիչ է համարվել յուղի մեջ տապակած սխտոր ուտելը²⁹:

Ժողովրդի պատկերացմամբ՝ մեկ բաժակ հալած յուղ խմելը մահից կարող է փրկել բարձր տեղից վայր ընկած մարդկանց, որովհետև խմելուց հետո *սիրտը են թափում*, որի շնորհիվ՝ *սառած արյունը* դուրս է գալիս օրգանիզմից³⁰:

Կովի հալած յուղ խմել են նաև փորկապության դեմ: Ծննդկանի փորացավը անցկացնելու նպատակով տատմերը խմեցրել է *ախուս* (*ախրա*)՝ տաք յուղ՝ փոքր քանակությամբ փոխինդ խառնած: Նույն նպատակով յուղով տապակել են հատուկ բանջար կամ պատրաստել են խավիժ՝ դադած յուղը լցնելով եռացրած ջրի մեջ խառնած ալյուրի վրա: Ծննդկանին օգտակար էր նաև *եղաձուն*³¹:

Յուղ ու մեղրի տաք խառնուրդ անմիջապես խմեցրել են գլխին հարված ստացած մարդկանց: Այս բուժամիջոցը կիրառել են նաև դողի ժամանակ: Յուղ ու մեղրի խառնուրդ խմել են նաև գլխացավը բուժելու համար³²: Տավուշում մինչ օրս գլխացավի բուժման եղանակներից մեկը գլխին զոմեշի կարագ քսելն է՝ գլուխը *պոլիէթիլենային* տոպրակով և գլխաշորով կապելով: Ըստ պատմասաց Զ. Ղարազոյանի՝ տոպրակի տակ կարագը հալվում է, տաքացնում գլուխը և անցկացնում գլխացավը³³:

Ոջիլը կտրելու համար գլխին քսել են սնդիկի, հինայի և կովի յուղի շաղախը: Մազաթափության դեմ տարբեր բուժումներից հետո, երբ նկատել են, որ գլուխը խիտ մազերով է ծածկվել, երեք օր շարունակ կարագով կամ յուղով օրը մի անգամ լվացել են: Նորածնի գլխամաշկի թեփը վերացնելու համար պարբերաբար գլխին կարագ են քսում, լվանում հաջորդ օրը³⁴:

Կարագի և շիբի խառնուրդը երեկոները կոպին դնելով՝ բուժել են աչքացավը: Աչքացավը բուժել են նաև եռացրած անալի կարագի, սառը շաքարի ու ձվի դեղնուցի խառնուրդը աչքի մեջ լցնելով³⁵: Սննդային թունավորման դեպքում խմել են հալած անալի կարագ՝ ընկուզենու ածուխի փոշի խառնած³⁶:

28 Բենսե 1899, 155–171; Մինասյան 1995, 67; Միրզոյան 2007, 156:

29 Լալայեան 1907, 48–57; Հակոբյան 1974, 197:

30 Մեր դաշտային նյութերից (2016 թ.) հաղորդել է Զուլիետա Ղարազոյանը (ծնվ. 1938 թ., Նոյեմբերյանի շրջանի Կողբ գյուղում):

31 Բենսե 1899, 87, 155–171; Լալայեան 1907, 48–57; 1910, 169; Թեմուրճյան 1970, 96; Հակոբյան 1974, 196; Ավագյան 1978, 88:

32 Լալայեան 1907, 48–57; Հակոբյան 1974, 196:

33 Կողբ գ., 2016 թ.:

34 Լալայան 1988, 408; 2004, 184:

35 Բենսե 1899, 159; Ավագյան 1978, 75:

36 Լալայան 1983, 203:

Ժողովրդի պատկերացմամբ՝ յուրը հակացուցված էր որոշ հիվանդությունների դեպքում: Օրինակ՝ ծաղիկով հիվանդին յուր չէին ուտեցնում³⁷:

Թանը որպես բուժամիջոց

Թանը, որ ստացվում էր կաթի սերը կամ մածունը հարելով կարագ ստանալուց հետո, ոչ միայն ծարավ ու քաղց էր հագեցնում, այլև ուժերն էր վերականգնում: Բուժիչ էր որոշ ստամոքսաղիքային հիվանդությունների, այրվածքի, կենդանիների, թունավոր միջատների և օձի կծածի դեմ: Հատկապես ընդունված էր թան խմել սննդային թունավորումների, լուծի, փորացավի դեպքում³⁸: Հավատալով Քրիստոսի մասին ավանդազրույցին՝ փորացավը բուժելու ամենալավ միջոցը ժողովուրդը համարել է թթու թան խմեցնելը և աղոթքի ուղեկցությամբ կոտրած գդալով որովայնը մերսելը³⁹:

Թան են քսել մեղվի կծածին: Օձի խայթած վերջույթը դրել են թթու թանով լի ամանի մեջ այնպես, որ մշակված վերքը ընկղմվի. թանի թթվությունը գրգռել և քաշել է իր մեջ թույնն ու վարակը:

Թթու թան են խմել նաև մրսածության, հարբուխի դեպքում. այն ոչ միայն բուժել, այլև հովացրել է ջերմող հիվանդին: Հիվանդին նաև թանով լողացրել են: Մրսածության դեմ բուժիչ էր նաև թանի գոլորշին, որով քրտնեցրել են հիվանդին: Տերևների մեջ փաթաթած խորոված չորաթանը վերքին դնելով՝ բուժել են *քարխեծը*՝ ոտքերի տակի վերքերը⁴⁰:

Ժողովրդի համոզմամբ՝ բուժիչ հատկությամբ օժտված է նաև թանապուրը. դողերոցքով հիվանդին թանապուր են խմեցրել, *քարխեծը* բուժելու նպատակով՝ թանապուրի եփված ձավարը կապել են ուռուցքին. փափկեցրել է և բուժել⁴¹:

Մածունը որպես բուժամիջոց

Մածունը՝ որպես ժողովրդական բուժամիջոց, գործածվում է հատկապես թունավորումների ժամանակ, փորկապության, նաև լուծի դեմ: Լուծը դադարեցնելու նպատակով ուտում են ծեծած շիբով խառնած քամած մածուն: Որոշ շրջաններում այս խառնուրդը, կտորի վրա քսած, կապում են փորին՝ օրական երեք-չորս անգամ փոխելով: Ժողովրդի համոզմամբ՝ մածուն ուտելը իջեցնում է արյան ճնշումը: Ծծմբի փոշի խառնած գոմեշի մածուն կերել են քոսը բուժելու նպատակով⁴²:

37 Ավագյան 1978, 81:

38 Լալայեան 1898ա, 241; Բենսե 1899, 155–171; Հակոբյան 1974, 197; Լալայան 1988, 406; 2004, 182; Միրզոյան 2007, 157: Մերան խմեցնելով՝ բուժել են վաղ գարնանն արածելուց հետո փոքր ուռած կովերին [Мкртымян 1974, 52, ком. 36]:

39 Ղանալանյան 2004, 234:

40 Պետոյան 1965, 291; Լալայան 1988, 145, 146: 2004, 177, 181, 184, 185:

41 Բենսե 1899, 165; Հակոբյան 1974, 197:

42 Լալայեան 1898ա, 241; 1898բ, 100; 1907, 48–57; Հակոբյան 1974, 197; Ավագյան 1978, 80; Լալայան 2004, 181; Միրզոյան 2007, 157:

Մածուն (կամ «ջրխնած»՝ ջրով խառնած մածուն) ուտում են նաև օձի, թունավոր միջատների խայթոցներից հետո՝ թույնը օրգանիզմից փսխելու միջոցով դուրս բերելու նպատակով: Օձի կծած տեղը ածելիով կտրում են, թույնը ծծում, վերքը մածնով լվանում: Մածուն են քսում նաև մեղվի խայթածի վրա: Այրվածքը բուծում են վերքին մածուն քսելով կամ քամած մածուն քսած կտոր դնելով, որը ոչ միայն հովացնում, այլև փափուկ է պահում վերքը: Թարախային որոշ վերքեր նույնպես բուժել են մածնով լվանալով. մածնին վերագրվել է նույն հատկությունը, ինչ *տիպրակուտ* խոտին: Մածնով ու ալյուրով շաղախի վրա յուղ են քսել, դրել մատին՝ *մարնաշունչ*ը բուժելու նպատակով⁴³: Տենդի ժամանակ քամած մածուն (կամ սխտոր-մածուն) են քսում մարմնին⁴⁴: Կովի մածունին ծեծած սոխ խառնելով և ցավող հոդերին քսելով՝ բուժել են հողացավը⁴⁵:

Կապույտ քար (պղնձարջասպ) խառնած կովի թթու մածունի գոլորշիով բուժել են թույքը՝ բաց նստատեղով նստելով քուղի վրա, որի մեջ նախապես շիկացրած աղյուս են դրել, հետո լցրել մածունը⁴⁶:

Ամփոփում

Բուժիչ նպատակով գործածել են նաև *լոռը*, *դալը* (*խիժը*), պանիրը⁴⁷, պանրի *շիճուկը* (*շմաթ*)⁴⁸ և այլ կաթնամթերքներ⁴⁹:

Այսպիսով, կաթը և կաթնամթերքը լայնորեն գործածվել և այսօր էլ գործածվում են հայ ժողովրդական բժշկության մեջ՝ նախ և առաջ կանխարգելիչ, ապա նաև բուժիչ, անգամ՝ ախտորոշիչ նպատակով: Արժևորելով ազգագրական գրականության մեջ առկա նյութերը, որոնք վերաբերում են կաթի և կաթնամթերքի՝ որպես բուժամիջոց օգտագործելուն, նշենք, որ դրանց մեծ մասը, ձևավորված և մշակված լինելով ժողովրդի բազմադարյան փորձի ու պրպտումների արդյունքում, հիմնավորվում են նաև արհեստավարժ բժշկությամբ: Մեր կարծիքով՝ դրանց մի մասին պետք է մոտենալ վերապահումով, քանի որ ժամանակի ընթացքում աղավաղվելով՝ մեզ են հասել թերի, ոչ-ամբողջական նկարագրով, և դրանց կիրառումն իսկ կարող է վնասակար լինել:

43 Լալայեան 1898ա, 239; 1898բ, 100; 1907, 48–57; 1988, 146, 405, 406, 407; 2004, 178, 181, 184:

44 Բենսե 1899, 155–171. սա արձանագրել ենք նաև մեր դաշտային հետազոտություններում:

45 Լալայեան 1898ա, 239; 1898բ, 100; Բենսե 1899, 155–171; Լալայեան 1907, 48–57; 2004, 178, 181, 184; 1988, 146, 405, 406, 407:

46 Լալայան 1983, 202:

47 Ոչխարի նոր մակարդած պանիրն իր շիճուկով մի քիչ եփել են, ուտեցրել վիճակը փոքրիչ թեթևացած թոքախտով հիվանդին, իսկ շիճուկը՝ խմեցրել [Լալայան 2004, 181]: Ըստ մեր դաշտային նյութերի՝ ժողովուրդը խորհուրդ է տալիս պանիր ուտել *սիրտ թափելու*, արյան ճնշումն ընկած ժամանակ:

48 Պանրի շիճուկ ժողովուրդը խորհուրդ է տալիս խմել շաքարախտով հիվանդներին: Հնարավոր է, որ այս գիտելիքը ժողովրդին փոխանցվել է բժշկական տարբեր հաղորդումներից, որոնցում հաճախ նշում են շիճուկի օգտակար հատկությունները՝ ընդգծելով, որ սպիտակուցներից մեկը՝ *կազեինը*, և շաքարը շիճուկում չկան: Մազերը կաշելու, թեփոտելու դեմ գործածվում է ժողովրդական հետևյալ միջոցը. կես բաժակ մածունը մեկ բաժակ *շմաթ*ով և գոլ ջրով հարած խառնուրդով լվանում են գլուխը (մեր դաշտային նյութերից, 2016 թ.):

49 Բենսե 1899, 155–171; Ավագյան 1978, 78; Լալայան 1983, 200:

Կաթի և կաթնամթերքի՝ որպես բուժամիջոցների ազգագրական ուսումնասիրությունը, որի արդյունքում կարող են բացահայտվել դեռևս անհայտ կամ մոռացված նորանոր իրողություններ, հարստացնելով ժողովրդական և արհեստավարժ բժշկության հնարավորությունները, կարող է ունենալ ոչ միայն գիտական, այլև գործնական կարևոր նշանակություն:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԹ 1903

Առողջապահիկ թերթ, Թիֆլիս, 1903, № 5, 10, 11:

ԱԹ 1904

Առողջապահիկ թերթ, Թիֆլիս, 1904, № 7, 10:

ԱՎԱԳՅԱՆ 1978

Ավագյան Ս.Մ., Արճակ // ՀԱԲ, հ. 8, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1978:

ԲԵՆՍԷ 1899

Բենսե, Բուլանքիս կամ Հարք գավառ // ԱՀ, գիրք Ե, Թիֆլիս, 1899, 7–184:

ԳՐԻԳՈՐՅԱՆ 1983

Գրիգորյան Ռ., Գեղարքունիք // ՀԱԲ, հ. 14, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1983, 263 էջ:

ԹԵՄՈՒՐՃՅԱՆ 1970

Թեմուրճյան Վ.Ս., Գամիրքի հայերը // ՀԱԲ, հ. 1, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1970, 202 էջ:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1898ա

Լալայեան Ե.Ա., Սիսիան // ԱՀ, գիրք Գ, Թիֆլիս, 1898, տպարան Մ.Ռօտինեանցի, 105–272:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1898բ

Լալայեան Ե.Ա., Ջանգեզուր // ԱՀ, գիրք Դ, Թիֆլիս, 1898, 7–116:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1907

Լալայեան Ե.Ա., Նոր-Բայազետի գավառ // ԱՀ, № 16, Թիֆլիս, 1907, 9–65:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1910

Լալայեան Ե.Ա., Վասպուրականի ազգագրությունը // ԱՀ, № 20, Թիֆլիս, Էլեկտրաշարժ տպարան, օր. Ն.Ադանեան, պոլիտ. 7, 1910, 116–196:

ԼԱԼԱՅԵԱՆ 1916

Լալայեան Ե.Ա., Մուշ-Տարոն // ԱՀ, № 26, Թիֆլիս, 1916, 148–194:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1983

Լալայան Ե.Ա., Ջավախք, Երկեր, հ.1, Երևան, ՀՍՄՌ ԳԱ հրատ., 1983:

ԼԱԼԱՅԱՆ 1988

Լալայան Ե.Ա., Արցախ, Երկեր, հ.2, Երևան, 1988:

ԼԱԼԱՅԱՆ 2004

Լալայան Ե.Ա., Բորչալուի գավառ, Երկեր, հ.3, Երևան, «Գիտություն», 2004, 384 էջ:

ՀԱԿՈԲՅԱՆ 1974

Հակոբյան Գ.Ա., Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Երևան, «Հայաստան», 1974:

ՂԱՆԱԼԱՆՅԱՆ 2004

Ղանալանյան Ա.Տ., Ավանդապատում, Երևան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1969, 530 էջ:

ՄԻՆԱՍՅԱՆ 1995

Մինասյան Ա. Մ., Շիրակի և Զավախքի հայոց ժողովրդական բժշկությունը (պատմա-ազգագրական ուսումնասիրություն), 07.00.07-ազգագրություն մասնագիտությամբ պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, Երևան, 1995:

ՄԻՐՋՈՅԱՆ 2007

Միրզոյան Ա. Ս., Կողբովոր-Նոյեմբերյան, Երևան, «Զանգակ-97», 2007:

ՊԵՏՈՅԱՆ 1965

Պետոյան Վ. Ա., Սասնա ազգագրությունը, Երևան, ԵՊՀ «Ռոմայոր» տպագրական մեքենայի ցեխ, 1965, 550 էջ:

ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ 2000

Վարդանյան Ս. Ա., Հայաստանի բժշկության պատմություն. հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը (խմբ. Գեորգ Տէր-Վարդանեան), Երևան, «Քննասեր», 2000:

КАЛОЕВ 1993

Калоев Б. А., Скотоводство народов Северного Кавказа (с древнейших времен до начала XX века), Москва, «Наука», 1993, 231 с.

МКРТУМЯН 1974

Мкртумян Ю. И. 1974, Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX – начало XX в.), историко-этнографическое исследование // Армянская этнография и фольклор. Материалы и исследования, 6, Институт археологии и этнографии АН Арм. ССР, Ереван, изд. АН Арм. ССР, 1974, 5–90.

Հապավումների ցանկ

ԱՀ – Ազգագրական հանդէս

ՀԱԲ – Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն

Асмик Тельмановна Арутюнян

Ереванский государственный университет

МОЛОКО И МОЛОЧНЫЕ ПРОДУКТЫ В НАРОДНОЙ МЕДИЦИНЕ АРМЯН

Ключевые слова: народная медицина, молоко и молочные продукты, целебные свойства, народные навыки, способы, методы лечения, лечебные средства, практическое значение.

Несмотря на беспрецедентные достижения профессиональной медицины, народная медицина сохраняет свою актуальность по сей день. В богатой сокровищнице народной медицины армян особое место занимают молоко и молочные продукты. В данной статье сделана попытка выявить народные способы лечения, связанные с употреблением молока и молочных продуктов в лечебных целях. Эти знания приобретены в результате многовекового опыта, и многие из них одобрены профессиональной медициной. Этнографическое изучение применения молока и молочных продуктов в лечебных целях может иметь практическое значение.

Hasmik T. Harutyunyan

Yerevan State University

MILK AND MILK PRODUCTS IN THE ARMENIAN FOLK MEDICINE

Keywords: folk medicine, milk and milk products, curative properties, folk skills, means, methods of healing, folk remedies, practical significance.

Though professional medicine has unprecedented achievements, folk medicine keeps its actuality till the present day. In the rich treasury of the Armenian folk medicine milk and milk products have their special place. This paper seeks to present folk skills concerning the use of milk and milk products as curing means. These skills have been achieved through centuries-old experience and many of them are approved by professional medicine. Ethnographic study of milk and milk products as curing means may have practical significance.